अध्यायः5

कण्टकेनैव कण्टकम्

प्रश्नाः उत्तराणि च

प्रश्न 1.
एकपदेन उत्तरं लिखत -
(क) व्याधस्य नाम किम् आसीत्?
उत्तरम् :
चञ्चलः।

(ख) चञ्चलः व्याघ्रं कुत्र दृष्ट्वान्?
उत्तरम् :
जाले बद्धम्।

(ग) कस्मै किमपि अकार्य न भवति?
उत्तरम् :
क्षधार्ताय।

(घ) बदरी-गुल्मानां पृष्ठे का निलीना आसीत्?
उत्तरम् :
लोमशिका।

(ङ) सर्वः किं समीहते?
उत्तरम् :
स्वार्थम्।

(च) निःसहायो व्याघ्रः किम् याचत?
उत्तरम् :
प्राणंभिक्षाम।

प्रश्न 2.
पूर्णवाक्येन उत्तरत -
(क) चञ्चलेन वने किं कृतम्?
उत्तरम् :
चञ्चलेन वने जालं विस्तारितम्।

(ख) व्याघ्रस्य पिपासा कथं शान्ता अभवत्?
उत्तरम् :
व्याघ्रस्य पिपासा जलं पीत्वा शान्ता अभवत्।

(ग) जलं पीत्वा व्याघ्रः किम् अवदत्?
उत्तरम् :
'शान्ता मे पिपासा। साम्प्रतं बुभुक्षितोऽस्मि। इदानीम् अहं त्वां खादिष्यामि।'

(घ) चञ्चलः 'मातृस्वसः!' इति को सम्बोधितवान्?
उत्तरम् :
इति लोकशिकां सम्बोधितवान्।

(ङ) जाले पुनः बद्धं व्याघ्रं दृष्ट्वा व्याधः किम् अकरोत्?
उत्तरम् :
व्याधः प्रसन्नो भूत्वा गृहं प्रत्यावर्तत।

प्रश्न 3.
अधोलिखितानि वाक्यानि कः/का कं/कां प्रति कथयति -
यथा—इदानीम् अहं त्वां खादिष्यामि। व्याघ्रः व्याधम्
उत्तरम् :

कथनानि	कः/का	कं/कां
(क) कल्याणं भवतु ते।	व्याघ्रः	व्याधम्
(ख) जनाः मयि स्नानं कुर्वन्ति।	नदीजलम्	चञ्चलम्
(ग) अहं त्वत्कृते धर्मम् आचरितवान् त्वया मिथ्या भणितम्।	व्याधः	चञ्चलम्
(घ) यत्र कुत्रापि छेदनं कुर्वन्ति।	वृक्षः	चञ्चलम्
(ङ) सम्प्रति पुनः पुनः कूर्दनं कृत्वा दर्शय।	लोमशिका	व्याघ्रम्

प्रश्न 4.
रेखांकितपदमाधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत -
(क) व्याधः व्याघ्र जालात् बहिः निरसारयत्।
(ख) चञ्चल: वृक्षम् उपगम्य अपृच्छत्।
(ग) व्याघ्रः लोमशिकायै निखिला कथां न्यवेदयत्।
(घ) मानवाः वृक्षाणां छायायां विरमन्ति।
(ङ) व्याधः नद्याः जलेन व्याघ्रस्य पिपासामशमयत्।

उत्तरम् :
प्रश्ननिर्माणम्
(क) व्याधः व्याघ्रं कस्मात् बहिः निरसारयत्?
(ख) चञ्चल: कम् उपागमय अपृच्छत्?
(ग) व्याघ्रः कस्यै निखिला कथां न्यवेदयत्?
(घ) मानवा: केषां छायायां विरमन्ति?
(ङ) व्याधः कस्याः जलेन व्याघ्रस्य पिपासामशमयत्?

प्रश्न 5.
मञ्जूषातः पदानि चित्वा कथां पूरयत -
[वृद्धः कृतवान् अकस्मात् दृष्ट्वा मोचयितुम् साट्टहासम् क्षुद्रः तर्हि स्वकीयैः कर्तनम्]

उत्तरम् :
एकस्मिन् वने एक: वृद्धः व्याघ्रः आसीत्। सः एकदा व्याधेन विस्तारिते जाले बद्धः अभवत्। सः बहुप्रयासं कृतवान् किन्तु जालात् मुक्तः नाभवत्। अकस्मात् तत्र एकः मूषक: समागच्छत् । बद्धं व्याघ्रं दृष्ट्वा सः तम् अवदत्- अहो! भवान् जाले बद्धः। अहं त्वां मोचयितुम् इच्छामि। तच्छ्रुत्वा व्याघ्रः साट्टहासम् अवदत्-अरे! त्वं क्षुदः जीवः मम सहाय्यं करिष्यसि। यदि त्वं मां मोचयिष्यसि तर्हि अहं त्वां न हनिष्यामि। मूषकः स्वकीयैः लघुदन्तैः तज्जालस्य कर्तनम् कृत्वा तं व्याघ्र बहिः कृतवान्।

प्रश्न 6.
यथानिर्देशमुत्तरत -
(क) सः लोमशिकायै सर्वां कथां न्यवेदयत्-अस्मिन् वाक्ये विशेषणपदं किम्?
उत्तरम् :
सर्वाम्।

(ख) अहं त्वत्कृत धर्मम् आचरितवान्-अत्र अहम् इति सर्वनामपदं कस्मै प्रयुक्तम्?
उत्तरम् :
व्याधाय।

(ग) सर्वः स्वार्थ समीहते', अस्मिन् वाक्ये कर्तृपदं किम्?
उत्तरम् :
सर्वः।

(घ) सा सहसां चञ्चलमुपसृत्य कथयति-वाक्यात् एकम् अव्ययपदं चित्वा लिखत।
उत्तरम् :
सहसा।

(ङ) का वार्ता? माम् अपि विज्ञापाय'-अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम्? क्रियापदस्य पदपरिचयमपि लिखतः।
उत्तरम् :
विज्ञापय। वि उपसर्ग, ज्ञप् धातु, लोट्लकारः, म.पु. एकवचनम्।

प्रश्न 7.
(अ) उदाहरणानुसारं रिक्तस्थानानि पूरयत -
उत्तरम् :
एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्
यथा - मातृ (प्रथमा) माता मातरौ मातरः
स्वसृ (प्रथमा) स्वसा स्वसारौ स्वसारः
मातृ (तृतीया) मात्रा मातृभ्याम् मातृभिः
स्वसृ (तृतीया) स्वस्रा स्वसृभ्याम् स्वसृभिः

स्वसृ (सप्तमी) स्वसरि। स्वस्त्रोः स्वसृषु
मातृ (सप्तमी) मातरि मात्रोः मातृषु
स्वसृ (षष्ठी) स्वसुः स्वस्रोः स्वसृणाम्
मातृ (षष्ठी) मातुः मात्रोः मातृणाम्

(आ) धातुं प्रत्ययं च लिखत -
पदानि धातुः + प्रत्ययः
यथा - गन्तुम् = गम् + तुमुन्
उत्तरम् :
द्रष्टुम् = दृश् + तुमुन्
करणीय = कृ + अनीयर्
पातुम् = पा + तुमुन्
खादितुम् = खाद् + तुमुन्
कृत्वा = कृ + क्त्वा

प्रश्न 1.
अधोलिखित प्रश्नानाम् उत्तराणि प्रदत्तविकल्पेभ्यः चित्वा लिखत -
(i) व्याधस्य किन्नाम आसीत्?
(अ) चञ्चल:
(ब) कुन्तलः
(स) दधिपुच्छः
(द) ब्रह्मदत्त:
उत्तर :
(अ) चञ्चल:

(ii) दौर्भाग्यात् जाले कः बद्धः आसीत्?
(अ) भल्लुकः
(ब) कपोतः
(स) व्याघ्रः
(द) महिषः
उत्तर :
(स) व्याघ्रः

(iii) सः नद्याः जलम् आनयति। अत्र रेखाङ्कितपदे का विभक्तिः प्रयुक्ता?
(अ) द्वितीया
(ब) तृतीया
(स) चतुर्थी
(द) पञ्चमी
उत्तर :
(द) पञ्चमी

(iv) 'इदानीम् अहं त्वां खादिष्यामि'-इत्यत्र अव्ययपदं किम्?
(अ) त्वाम्
(ब) इदानीम्
(स) अहम्
(द) खादिष्यामि
उत्तर :
(ब) इदानीम्

(v) अधोलिखितेषु अव्ययपदं किं नास्ति?
(अ) मयि
(ब) यदि
(स) तर्हि
(द) साम्प्रतम्
उत्तर :
(अ) मयि

(vi) 'अहं त्वत्कृते धर्मम् आचरितवान्'-इत्यत्र 'अहं' सर्वनामस्थाने संज्ञापदं किम्?
(अ) व्याघ्रः
(ब) वृक्षः
(स) व्याधः
(द) नदीजलम्
उत्तर :
(स) व्याधः

(vii) बदरी-गुल्मानां पृष्ठे निलीना का आसीत?
(अ) नदी
(ब) लोमशिका
(स) शृगाली
(द) व्याघ्री
उत्तर :
(ब) लोमशिका

(viii) 'जनाः सर्वदा अस्मभ्यं कष्टं ददति '-अत्र रेखाङ्कितपदे का विभक्तिः?
(अ) द्वितीया
(ब) पंचमी
(स) सप्तमी
(द) चतुर्थी
उत्तराणि :
(द) चतुर्थी

अतिलघूत्तरात्मकप्रश्नाः

प्रश्न 1.
अधोलिखितानांप्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत -
(क) विस्तारिते जाले कः बद्धः आसीत्?
(ख) कस्मै किमपि अकार्यं न भवति?
(ग) क: नदीजलम् अपृच्छत्?
(घ) मानवाः केषां छायायां विरमन्ति?
(ङ) चञ्चलः कस्यै निखिला कथां न्यवेदयत्?
उत्तराणि :
(क) व्याघ्रः
(ख) क्षुधार्ताय
(ग) चञ्चल:
(घ) वृक्षाणाम्
(ङ) लोमशिकायै।

लघूत्तरात्मकप्रश्ना: -

प्रश्न 1.
पूर्णवाक्येन प्रश्नान् उत्तरत -
(क) चञ्चल: केन स्वीयां जीविका निर्वाहयति स्म?
उत्तरम् :
चञ्चलः पक्षिमृगादीनां ग्रहणेन स्वीयां जीविका निर्वाहयति स्म।

(ख) व्याधः कम् जालात् बहिः निरसारयत्?
उत्तरम् :
व्याधः व्याघ्रं जालात् बहिः निरसारयत्।

(ग) सर्वः किम् समीहते?
उत्तरम् :
सर्वः स्वार्थ समीहते।

(घ) मानवाः कुठारः प्रहृत्य केभ्यः सर्वदा कष्टं ददति?
उत्तरम् :
मानवाः कुठारैः प्रहृत्य वृक्षेभ्यः सर्वदा कष्टं ददति।

(ङ) व्याघ्रः कीदृशो भूत्वा प्राणभिक्षामिव अयाचत?
उत्तरम् :
व्याघ्रः क्लान्तः सन् निःसहायो भूत्वा प्राणभिक्षामिव अयाचत।

प्रश्न 2.
रेखाङ्कितपदानि अधिकृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत -

1. चञ्चलः पक्षिमृगादीनां ग्रहणेन स्वीयां जीविका निर्वाहयति स्म।
2. एकदा सः वने जालं विस्तीर्य गृहम् आगतवान्।
3. प्रातःकाले चञ्चल: वनं गतवान्।
4. दौर्भाग्याद् जाले एकः व्याधः बद्धः आसीत्।
5. अहं त्वां न हनिष्यामि।
6. व्याधः व्यानं जालात् बहिः निरसारयत्।
7. नद्याः जलमानीय मम पिपासां शमय।

8. अहं त्वत्कृते धर्मम् आचरितवान्।
9. जनाः मयि स्नानं कुर्वन्ति।
10. लोमशिका एतां वार्ता शृणोति स्म।

उत्तरम् :

प्रश्न-निर्माणम् -

1. चञ्चलः केन स्वीयां जीविका निर्वाहयति स्म?
2. एकदा सः वने किं विस्तीर्य गृहम् आगतवान्?
3. प्रात:काले चञ्चल: कुत्र गतवान्?
4. दौर्भाग्याद् जाले कः बद्धः आसी?
5. अहं कम् न हनिष्यामि?
6. व्याधः व्यानं कस्मात् बहिः निरसारयत्?
7. नद्याः जलमानीय मम काम् शमय?
8. अहं त्वत्कृते किम् आचरितवान्?
9. जनाः कुत्र स्नानं कुर्वन्ति?
10. का एतां वातां शृणोति स्म?

प्रश्न 3.

अधोलिखितानि कमरहितवाक्यानि घटनाक्रमानुसारं योजयत

1. व्याधः लोमशिकायै निखिला कथा न्यवेदयत्।
2. चञ्चल: दृष्टवान् यत् तेन विस्तारिते जाले व्याघ्रः बद्धः आसीत्।
3. व्याधः व्यानं जालात् बहिः निरसारयत्।
4. यदि त्वं मां मोचयिष्यसि तर्हि अहं त्वां न हनिष्यामि।

उत्तरम् :

वाक्य-संयोजनम् -

1. चञ्चलः दृष्टवान् यत् तेन विस्तारिते जाले व्याघ्रः बद्धः आसीत्।
2. यदि त्वं मां मोचयिष्यसि तर्हि अहं त्वां न हनिष्यामि।
3. व्याधः व्याघ्र जालात् बहिः निरसारयत्।
4. व्याधः लोमशिकायै निखिला कथां न्यवेदयत्।

प्रश्न 4.
अधोलिखितानां शब्दानां समक्षं प्रदत्तैः अर्थः सह उचितमेलनं कुरुत -
शब्दाः - अर्थाः

1. विस्तीर्य - त्यक्त्वा
2. स्वीयाम् - कर्तनम्
3. पलायनम् - उचितम्
4. श्रान्तः - प्रसार्य
5. अनारतम् - क्लान्तः
6. बाढम् - आक्रम्य
7. निखिलाम् - निरन्तरम्
8. छेदनम् - धावनम्
9. प्रहृत्य - सम्पूर्णाम्
10. विसृज्य - आत्मीयाम्

उत्तरम् :
शब्दाः - अर्थाः

1. विस्तीर्य - प्रसार्य
2. स्वीयाम् - आत्मीयाम्
3. पलायनम् - धावनम्
4. श्रान्तः - क्लान्तः
5. अनारतम् - निरन्तरम्
6. बाढम् - उचितम्
7. निखिलाम् - सम्पूर्णाम्
8. छेदनम् - कर्तनम्
9. प्रहृत्य - आक्रम्य
10. विसृज्य - त्यक्त्वा।

निबन्धात्मकप्रश्ना: -

प्रश्न 1.
"कण्टके नैव कण्टकम्" कथायाः सारं हिन्दीभाषायां लिखत।

उत्तर :
कथा-सार-कथा के अनुसार चञ्चल नामक कोई शिकारी था। एक बार वन में उसके द्वारा बिछाये गए जाल में एक बाघ फँस गया। बाघ के द्वारा प्रार्थना करने पर शिकारी उसे बाहर निकालता है। बाघ ने शिकारी से पानी लाने को कहा। पानी पीने के बाद बाघ ने कहा कि "मेरी प्यास तो शान्त हो गई, किन्तु मैं भूखा हूँ अतः मैं तुमको खाऊँगा।" बाघ की कृतघ्नता को देखकर शिकारी नदी के जल के पास जाता है।

नदी का जल कहता है कि लोग स्वार्थी ही होते हैं, वे मेरा जल पीते हैं और मुझे ही गन्दा करते हैं। इसी बात का समर्थन करता हुआ वृक्ष कहता है कि लोग मेरी छाया में विश्राम करते हैं और मेरे फल खाते हैं किन्तु मुझे ही काटते हैं। इसके बाद शिकारी अपनी व्यथा को वहीं पर स्थित एक लोमड़ी को सुनाता है। लोमड़ी अपनी चतुराई से उस बाघ को पुनः उसी जाल में फंसा देती है। वस्तुतः धूर्त (कपटी) लोगों के साथ कपटपूर्ण ही व्यवहार करना चाहिए।